

Василь Ухач,

кандидат історичних наук
кафедри теорії та історії держави і права
Тернопільського національного
економічного університету

Лідія Калаур,

студентка юридичного факультету,
групи ПРМ-22
Тернопільського національного
економічного університету

СТАНОВЛЕННЯ ТА ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ОПІКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД ІХ–ХVІІІ СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Розкрито історико-правові аспекти зародження інституту опіки і піклування на території України. Виокремлено національні закономірності існування даного інституту як і в звичаєвому, так і в позитивному праві. Зазначено, що відповідно до феодального права, досліджено походження правових норм цього інституту, їх вплив на формування правової системи та особливості реалізації.

Ключові слова: опіка, піклування, діти-сироти, «Руська Правда», правовий звичай, правова норма, майно.

Ухач В., Калаур Л.

Становление и генезис института опеки на украинских землях в период IX–XVIII вв.: историко-правовой дискурс

Раскрыто историко-правовые аспекты зарождения института опеки и попечительства на территории Украины. Выделено национальные закономерности существования данного института как и в обычном, так и в позитивном праве. Обозначено, что согласно феодального права исследованы происхождения правовых норм этого института, их влияние на формирование правовой системы и особенности реализации.

Ключевые слова: опека, попечительство, дети-сироты, «Русская Правда», правовой обычай, правовая норма, имущество.

Uhach V., Kalaур L.

History of the formation and development of the institution of custody on the Ukrainian territory (IX–XVII centuries.) .: Historical and legal discourse.

The historical and legal aspects of the conception of the institution of custody and care on the territory of Ukraine are revealed. The national laws of the existence of this institute are distinguished both in the law based on customs and on regulatory foundation. In accordance with the feudal law, the origin of the legal norms of this institution, their influence on the formation of the legal system and the peculiarities of the implementation have been researched.

Keywords: custody, care, orphan, Ruska Pravda, legal custom, legal norm, property.

Постановка проблеми. Досконале регулювання суспільних відносин є однією із заporук до розвитку демократичної, правової та соціальної держави. Інститут опіки і піклування є не винятком, адже те, як держава дбає про дітей, особливо про тих, які обділені батьківським піклуванням, показує, наскільки така держава дбає про своє майбутнє. Національне законодавство має йти в ногу з сучасністю, проте не суперечити, а тільки продовжувати ті традиції, звичаї, котрі склалися віками. Тому вивчення генезису інституту опіки і піклування є надзвичайно важливим для розуміння того, яким повинен бути цей інститут на сучасному етапі державно-правового розвитку.

Враховуючи факт втрати державності в певні історичні моменти, інститут опіки і піклування розвивався в рамках правових систем іноземних держав. Але спираючись на звичаєво-правову основу, закладену ще в Київській Русі, яка втілювалася в «Руській Правді», інститут опіки не лише зберіг свою самобутність на українських землях, а й вплинув на формування аналогічних правових інститутів у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському. В феодальному праві опіка розуміється як встановлення влади когось із близьких родичів над неповнолітньою особою з метою її виховання та розпорядження її майном.

© Василь Ухач, Лідія Калаур, 2017

Аналіз останніх досліджень та публікацій науковців дає підстави для констатації того факту, що у юридичній науці розглянуто лише окремі аспекти проблеми становлення і розвитку інституту опіки і піклування – у працях Н. М. Крестовської, К. А. Неволіна, Н. Я. Рудого, М. Б. Свердлова, С. В. Юшкова та ін.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. У пропонованій науковій розвідці особливу увагу зосереджено на правових аспектах національної традиції піклування про дітей сиріт. Першочергову увагу акцентовано на християнських цінностях виховання осиротілої дитини, майновим питанням.

Метою статті є історико-правовий дискурс становлення та генези інституту опіки на українських землях в період IX–XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що ще за часів формування України як феодальної держави велика роль приділялась сімейній общині, котра відповідно зумовила вироблення сталих міжсімейних стосунків, в тому числі ставлення до осиротілої дитини. Варто зазначити, що саме правовий звичай ліг в основу феодальної правової системи. Звичаї, вироблені общиною впродовж тривалого часу, що були зрозумілими людям і мали авторитет у суспільстві, отримували схвалення державної влади (київських князів), отримуючи в такий спосіб юридичну силу та стаючи вже правовими звичаями [7, с. 34].

До прийняття християнства та запровадження «Руської Правди» взаємостосунки дітей і батьків регулювалися виключно правовими звичаями. Характерною рисою цих взаємостосунків, ймовірно, була повна влада батьків над дітьми. Діти в цей період не вважалися цінністю і фактично не були суб'єктами права. Але, як припускає Н. С. Таганцев, права життя і смерті над дітьми батьки ніколи не мали, на відміну від греків і римлян, де існувала повна залежність дітей від батьків, право батьків на життя і смерть дитини [10, с. 66].

Станова організація феодального суспільства мала вплив і на організацію правової системи. Опікунами могли стати лише особи, які були рівнозначні або вищі за статутом від опікуваних. Так само слідували і за призначенням співопікуна для контролю за майном: він повинен був бути успішним господарем, володіти власними матеріальними статками та мати повагу громади. За звичаєм опікунами ставали близькі родичі та оскільки майно належало усьому роду, здебільшого опікун не був зв'язаний з підопічним майновими повинностями, в обов'язки входило лише належне виховання опікуваного. Така модель могла існувати лише до державного періоду, адже майнове розшарування тягне за собою структурування суспільства та виникнення держави – України-Русі, що відповідно призводить до еволюціонування опікунських відносин, особливо в майновому аспекті.

Першу письмову згадку про призначення опіки знаходимо у «Повісті минулих літ»: «Помер Рюрик і передав княжінне своє Олегові, що належав до племені варязького, доручивши йому сина свого Ігоря, був бо той ще малою дитиною» [11, с. 169]. Можна зробити висновок, що опіка була передана за волевиявленням батька, причому передано було не лише дитину, а і владу, якою вона володіла, особа опікуна обиралась з числа близьких родичів, якій у певній мірі довіряв батько. За загальним давньоруським правом опіка над дітьми призначалась лише у разі, якщо вдова вдруге виходила заміж. У цьому випадку вона зобов'язана була повернути дітям все майно їхнього померлого батька. Хто саме призначав опікунів у дохристиянський період, з джерел невідомо. За логікою, якщо підопічний – член верві, то опікуна мала призначати громада [5, с. 166].

Як зазначає Н. М. Крестовська, літописні відомості не дають підстав для розмежування в давньоруському праві понять усиновлення та передачі під опіку. В традиційному суспільстві вони були практично тотожними, виступаючи як єдиний за своєю природою інститут влаштування дитини-сироти [3, с. 77]. Схожої думки притримується і К. А. Неволін, зазначаючи, що всі відомі випадки опіки в Україні-Русі не підпадають під усиновлення.

Великий вплив на формування правової системи мала церква, котра розповсюджувала свою юрисдикцію на суспільні відносини: шлюб, розлучення, опіка, статус членів сім'ї, тобто на такі, котрі переплітались з релігією. Як зазначає Я. Н. Щапов, для Русі характерне дуже широке розповсюдження церковної юрисдикції, котра охоплювала широкий спектр суспільних відносин. Він включав, зокрема, і право суду над окремими групами людей, не лише кліриками і церковниками, але і представниками окремих професій ранньофеодального суспільства [13, с. 253].

З прийняттям «Руської Правди» норми інституту опіки стали більш чіткими, досконалішими та формально визначеними. Ст. 99 Просторової редакції «Руської Правди» описує загальні засади встановлення опіки в Київській Русі. Якщо батько за життя не залишав заповіту, – вступала в дію ця норма. Нею встановлювалось, що в разі смерті батька, дітей, які не можуть про себе подбати, разом з рухомим та не-

рухомим майном передати під опіку ближчому родичу. Передача майна опікуваного мала відбуватись при свідках. Також у статті зазначалося: «А як будуть вдома діти малі, що не є спосібні собою орудувати, а мати вийде заміж, то хто їм буде ближчий родич, тому їх віддати з добутком і з домом, поки до літ не дійдуть. А товар дати перед людьми, а що зародить товаром тим або прибуде, то для нього, а сам товар має їм повернути, прикуп йому самому, бо він їх кормив і опікувався над ними, а буде приплодок з челяді або з худоби, то все має віддати, що відібрав, а що стратив, то все має дітям платити. А якщо навіть вітчим візьме під опіку дітей з їх спадком, то умови договору будуть ті ж» [9, с. 37]. Отже, в обов'язки опікуна входило не лише догляд та виховання дитини, а і користування та розпорядження майном дитини, що слугувало певним заохоченням.

Розподіл майна проходив за заповітом або за законом. Все майно у порядку спадкування за законом переходило дітям. При цьому під дітьми закон розумів лише синів. «Руська Правда» як правове джерело, що закріплювало феодальні відносини, у ст. 90 та 91 розмежовує порядок спадкування для смердів та бояр, причому допускаючи до спадкування не лише синів, а й дочок. Так, у разі смерті смерда мають право успадкувати майно на придане його незаміжні дочки, а якщо таких не буде, то все йде на користь князя. У привілейованих феодальних групах пріоритетне право на спадкування мають сини, а коли нема, то і дочки у повному обсязі [12, с. 33].

Не видається можливим встановити вік, до якого тривала опіка.

К. А. Неволін наводить приклади умов, за яких опікуваний виходить з-під опіки: «Игорь, котрого отцецо Рюрик, отдал на попечение своему родственнику Олегу, находился под опекою, пока не пришел в возраст. Святослав был под опекою своей матери Ольги, пока не пришел в возраст и не возмужал» [2, с. 536]. У «Києво-Печерському Патерику» є згадка про вихід з-під опіки у 15-річному віці. Характерним для цього випадку є настанова батька опікунові: «коли змужніє син мій, дай йому золото і срібло». Юнак захотів узяти золото і срібло у свого опікуна, коли йому виповнилося 15 років [4, с. 24]. На нашу думку, чіткої вікової категорії не було, оцінювалась готовність підлітка самостійно приймати важливі рішення, тобто готовність до дорослого життя, нерідко це оцінювання проводив сам опікун.

Незважаючи на формальну визначеність правових норм, існували певні прогалини. Неврегульованим було питання, коли батько після своєї смерті залишав дружині і малолітнім дітям боргові заборгованості. На нашу думку, враховуючи, що йдеться про феодальне суспільство, все залежало від статусу боржника і його кредиторів, їх суспільної значимості та ставлення до цієї ситуації громади. Оскільки не існувало органів, котрі б займались відстежуванням справ опіки, відкритим також залишається питання, хто наглядав за процесом здійснення опікунських прав. Можна припустити, що цю роль виконувала церква, адже саме вона основною мірою регулювала шлюбні відносини, проте не варто упускати роль громадських зборів.

Правонаступницею України-Русі стала Галицько-Волинська держава, котра увібрала в себе не тільки культурну, а і правову спадщину. В Галицько-Волинському князівстві зустрічаємо приклад встановлення опіки малолітнім синам князя Романа та Казимира II шляхом укладення міжнародного договору, відповідно, з Угорщиною та Польщею. Очевидно, такі високопоставлені та впливові опікуни могли більш ефективно здійснювати опіку. Хоча, як показують подальші події (князь Роман пішов війною на своїх підопічних, а угорський король Андрій II використовував опіку в своїх інтересах, для послаблення політичної ваги Галицько-Волинського князівства), це не було жодною гарантією для малолітніх княжат у захисті їхніх інтересів [7, с. 45].

В містах, котрим було надано Магдебурзьке право, інститут опіки передбачав можливість втручання монархів у дані суспільні відносини. Відповідно до його норм, опікою над неповнолітніми та сиротами займались міські ради. Це загальне правило щодо опіки, яке стосувалось усіх міст із Магдебурзьким правом. Але в разі поганої організації опікунської справи в тому чи іншому місті монарх міг втручатися у правове забезпечення даної сфери суспільних відносин своїми грамотами.

Грамота Яна Казимира, надана райцям Львова у 1666 р., стосувалась порядку вибору опікунів для дітей-сиріт. Досить революційною нормою в цій грамоті є обов'язок міських райців призначати опікунів усім, без винятку, сиротам, незалежно від їх «статусу, походження і нації» [6, с. 481]. В такий спосіб монарх хотів забезпечити захист особистих інтересів не тільки осиротілих дітей, батьки яких були із знатного роду а і дітей, батьки яких не належали до привілейованих верств населення.

Аналізуючи розвиток інституту опіки на українських землях під владою Польщі та Литви, можна зробити висновок, що велика увага приділялась не тільки питанням, пов'язаним з майновим характером, а насамперед вихованню осиротілої дитини. Таким чином, майнові стосунки відходять на другорядний план і регулюються насамперед позитивним правом, в той час як виховання дитини проводиться за християнським взірцем.

Як зазначають історики права, на території Галичини у складі Польщі діяли шлюбно-сімейні норми «Руської правди», тільки з появою Конституції Польщі у 1565 р. починає поширюватись польське право. Щодо опіки, то тут передбачався обов'язок опікуна приймати опіку (майно опікуваного) в присутності двох родичів батька дитини. Новелами стали обов'язок опікуна дати освіту неповнолітнім вихованцям та процедура усунення опікуна від здійснення опіки (потрібно було «жалобу» підопічного або когось з його родичів чи навіть сторонніх осіб). Остаточне рішення про усунення від опіки приймав суд або безпосередньо король [1, с. 242]. Таке піклування монарха про своїх підданих пояснюється тим, що опікунські норми цієї Конституції стосувалися лише шляхти як привілейованого стану. Очевидно, що ті, хто не належав до привілейованих станів чи вільного міського населення, послуговувались при встановленні опіки звичаєвим правом. Опікун не мав права продавати, міняти чи заставляти майно підопічного. Рішення щодо будь-якого відчуження майна опікуваного могло прийматися опікуном лише за згоди суду чи навіть сейму [1, с. 242]. Таким чином, опікун поставлений у певні рамки, що безперечно утруднювало можливі зловживання з його боку.

В XVI ст. в Польщі для осіб, які не досягли повного повноліття (24 роки), почали призначати піклувальника. Крім того, піклувальника призначали для важкохворих та літніх людей, а також для дорослих дівчат, розведених жінок та вдів [1, с. 242]. Фактично цей випадок можна назвати першим, коли зустрічаємо введення піклування в законодавство, причому не лише для малолітніх дітей, але і для дорослих людей в силу їхніх фізичних вад (старість, хвороби) чи соціального статусу (незаміжня жінка потребувала захисту і нагляду).

Зокрема, при призначенні опіки за заповітом саме заповідач вказував, в якому дусі виховувати дітей і яку освіту їм дати. Прикладом такого заповіту є духовний заповіт Василя Загорівського, в якому, окрім визначення опікунів та рекомендацій щодо розпорядження майном, він чітко вказує, що діти його малолітні повинні виховуватись у дусі християнської моралі, а при досягненні ними семирічного віку їх треба віддати на науку до «вченого дяка». За умови досягнення успіхів у навчанні батько заповідає опікуну далі продовжувати навчання дітей у магістра, в єзуїтській школі у Вільні [11, с. 254].

Починаючи з XVI ст., важливу роль у правовій системі відіграють Литовські статuti, котрі включають норми, що регулюють суспільні відносини як привілейованих, так і не привілейованих груп населення. Вже з Першого Литовського статуту зауважуємо, що держава приділяє інституту опіки багато уваги, зокрема, детально регламентує майнові відносини між опікуном та опікуваним. Так, Розділ 5 «Про опікунів» починається зі статті, яка дозволяє опікуваним після набуття повноліття відсудити у колишнього опікуна майно, яке було втрачене через його недбалість. Причому наступна стаття статуту дозволяє звертатися до властей і в тому випадку, коли після досягнення повноліття опікувані будуть вважати, що їхній колишній опікун не добився через суд відшкодування причиненої їм кривди [9, с. 234].

Поширеною є думка про те, що у XVI ст. у Великому князівстві Литовському опіка встановлювалася над неповнолітніми, психічно хворими і позбавленими довіри. Але проаналізувавши всі три Литовські статuti, можемо стверджувати, що в них опіка стосувалась лише малолітніх дітей, а про піклування над неповносправними та психічно хворими знаходимо поодинокі згадки. У Другому статуті знаходимо норму, відповідно до якої сліпа людина повинна складати заповіт. Така людина повинна складати заповіт у присутності восьми свідках, а про опікунів чи піклувальників нічого не сказано. В цьому ж статуті зазначено, що якщо діти залишають напризволяще батьків, які збожеволіли, то їх можна позбавити права спадкування батьківських маєтків [9, с. 336]. Таким чином, закон навіть не зобов'язує дітей піклуватися про своїх божевільних батьків, хоча обмежує їх у такому випадку в праві володіння родинними статками.

В Другому та Третньому Литовських статутах чітко визначено, що опіка надається для запобігання руйнації майна. Надається вона або за заповітом батьків, або державою з числа родичів чи авторитетних людей з громади [9, с. 209]. Розбіжність між статутами спостерігається при визначенні віку, з якого дівчата досягають повноліття. Третій Литовський статут знижує вікову межу повноліття з п'ятнадцяти до тринадцяти років. Для хлопців цей вік залишається незмінним – вісімнадцять років.

Хочемо відзначити прогресивність правових норм, що регулюють питання опіки у Литовських статутів, у порівнянні з Руською правдою. Законодавцю вдалося поєднати як староруське право, так і тогочасну звичаєву практику.

Висновки та пропозиції. Невід'ємною частиною правової системи є інститут опіки, адже саме він показує ставлення суспільства до незахищених верств населення, зокрема і тих, хто в силу віку чи певних життєвих обставин не може подбати про себе сам. Історико-правовий аналіз становлення та розвитку інституту опіки на українських теренах дає можливість зробити висновок, що не тільки із зародженням державності починається історія інституту опіки, а задовго до того. Навіть в період втрати державності

інститут опіки, який базується на звичаєвому праві, не тільки розвивається в рамках правових систем, але й слугує звичаєво-правовою основою для законодавчої бази у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському. Це свідчить про самодостатність та високу правову культуру українського народу.

Список використаної літератури

1. Бардах Ю. *История государства и права Польши* / Ю. Бардах. – М., 1980. – 570 с.
2. *История российских гражданских законов. Введение и книга первая о союзах семейственных. Ч. 1.* / К. А. Неволин. – М.: Статут, 2005. – 590 с.
3. Крестовська Н. М. *Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: моногр.* / Н. М. Крестовська. – Одеса: Фенікс, 2008. – 332 с.
4. Патерик Києво-Печерський / упор., адаптувала укр. мовою, прим. та дод. І. Жиленко; відп. ред. В.М. Колпаков. – [2-ге вид.] – К.: КМ Academia, 2001. – 348 с.
5. *Правовий звичай як джерело українського права / за ред. І. Б. Усенка.* – К.: Наукова думка, 2006. – 280 с.
6. *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упор. М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст.* – Львів: Львівське відділення Інституту української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка. – [2-ге випр. вид.] – 544 с.
7. Рудий Н. Я. *Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження: моногр.* / Назар Ярославович Рудий. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 216 с.
8. *Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / С. В. Юшков.* – М.: Госюр. издат., 1950. – 257 с.
9. *Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.* – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.
10. Таганцев Н. С. *Русское уголовное право. Т. 1.* / Н. С. Таганцев. – Тула, 2001. – 374 с.
11. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. / передм. О. Сліпушко, В. Яременко; упор. прим. О. Сліпушко.* – К.: Дніпро, 2001. – Т. 1. X–XV ст. – 632 с.
12. *Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т. Т. 1. / за ред. В. Д. Гончаренка – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький.* – 472 с.
13. Щапов Я. Н. *Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.* / Я. Н. Щапов. – М.: Наука, 1978. – 270 с.

References

1. Bardah, Y. U. (1980). *Istoriya gosudarstva i prava Pol'shi [History of the state and law of Poland]*. Moscow : Yuridicheskaya literatura [in Russian].
2. Nevolin, K. A. (2005). *Istoriya rossijskih grazhdans'kih zakonov. Chast' pervaya. Vvedenie i kniga pervaya o soyuzah semejstvennyh [The history of Russian civil laws. Part one. Introduction and the first book about the unions of family]*. Moscow : Statut [in Russian].
3. Krestovs'ka, N. M. (2008). *Juvenal'ne pravo Ukrayiny': istory'ko-teorety'chne doslidzhennya: monografiya [Juvenile law of Ukraine: historical and theoretical research: monograph]*. Odesa : Feniks [in Ukrainian].
4. Zhy'lenko, I. (Eds) (2001). *Patery'k Ky'yevo-Pechers'ky'j [Patericon of Kiev-Pechersky]*. Kyiv : KM Academia [in Ukrainian].
5. Usenko, I. B. (Eds) (2006). *Pravovy'j zvy'chaj yak dzherelo ukrayins'kogo prava [Legal custom as a source of Ukrainian law]*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Dashkevych, Ya & Shust, R. (Eds) (2010). *Pry'vileyi mista L'vova [Privileges of the city of Lviv (XIV–XVIII centuries)]*. L'viv : L'vivs'ke viddilennya Insty'tutu ukrayins'koyi arxeologiyi ta dzhereloznavstva im. M. Grushevs'kogo NAN Ukrayiny'; L'vivs'ky'j nacional'ny'j universy'tet im. I. Franka [in Ukrainian].
7. Rudy'j, N.Ya. (2012). *Insty'tut opiky' i pikluvannya v Ukrayini: istory'ko-pravove doslidzhennya: monografiya [Institute of Care and Care in Ukraine: historical and legal research: monograph]*. L'viv: L'vivs'ky'j derzhavny'j universy'tet vnutrishnix sprav [in Ukrainian].
8. Yushkov, S. V. (1950). *Russkaya Pravda. Proiskhozhdenie, istochniki, ee znachenie [Russian Truth. Origin, sources, its meaning]*. Moscow : Gosyurizdat [in Russian].
9. Kivalova, S., Muzy'chenka, P., Pan'kova, A. *Statuty' (Ed)*. (2002). *Vely'kogo knyazivstva Ly'tovs'kogo: u 3 tomah [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania: in 3 volumes]*. – Vol. 1. Odesa : Yury'dy'chna literatura [in Ukrainian].

10. Tagancev, N. S. (2001). *Russkoe ugovnoe pravo [Russian criminal law]. (Vol. 1). Tula : Avtograf [in Ukrainian]*.
11. Slipushko, O. (Eds) (2001). *Ty`syacha rokiv ukrayins`koyi suspil`no-polity`chnoyi dumky` : u 9-ty` t [Thousand years of Ukrainian socio-political thought: in 9 volumes]. (Vols. 1–9). Kyiv : Dnipro [in Ukrainian]*.
12. Goncharenka, V.D. (Eds) (2000). *Xrestomatiya z istoriyi derzhavy` i prava Ukrayiny` : u 2-x tomah [Textbook on the history of the state and the law of Ukraine: in 2 volumes]. – Vols. 1–2. Kyiv : Vy`davny`chy`j Dim «In Yure [in Ukrainian]*.
13. Shchapov, Ya. N. (1978) *Vizantijskoe i yuzhnoslavyanskoe pravovoe nasledie na Rusi v HI–HIII vv. [Byzantine and South Slavic legacies in Russia in the eleventh and thirteenth centuries]. Moscow : Nauka [in Russian]*.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2017.